

Tre nyupptäckta hällmålningar i västra Ångermanland

Bild 1. Platsen för hällmålningen på Vågdalsberget i Ramsele socken. Foto: Jon Forsberg Viklund

Bernt Ove Viklund, Härnösand, februari 2004
Forntid i Ramsele och Kulturmiljövårdarna AB i Härnösand

Rapport 2004: 2

I följande rapport har tre PM lagts samman (Viklund 2003c, d, e). I rapporten presenteras tre hällmålningar vilka upptäcktes i Ramsele och Fjällsjö socknar under senare delen av 2003. Vissa förändringar har genomförts, t. ex. har litteraturlistan lagts samman i slutet av rapporten och några av färgbilderna har även plockats bort. Texten är i stort sett densamma som i PM: n, endast smärre justeringar har genomförts. Se karta sid. 8 där hällmålningarna i rapporten är markerade.

INLEDNING (PM 1)

Följande text är ett tillägg till PM 2003: 1 vilket tidigare skickats till beställaren, doktorand Britta Lindgren vid Umeå universitet, och projektet RANE. I det PM:et redovisas den inventering som genomfördes under vecka 23, år 2003. I samband med den då pågående inventeringen av Högberget besöktes den aktuella platsen på Vågdalsberget igen där vi (arkeologiföreningen Forntid i Ramsele) redan för några år vid ett par tillfällen noterat något rött i berget vilket vi misstänkte kunde vara en hällmålning. Men vid de tillfällena, likaväl som i juni 2003, var ljusomständigheterna, och bristen på fuktig mättad luft, för ogynnsamma för hällmålninganalys. Jag beslutade att besöka platsen igen vid lämpligare tillfälle.

Vi har nu gemensamt konstaterat att det verkligen är en hällmålning på Vågdalsberget (se framsidan, Bild 1). Platsen besöktes även av Karl-Johan Olovsson vid Jämtlands läns museum och Lars-Inge Lööv i augusti 2003 när de var på hemväg efter Forntid i Ramseles arkeologihelg vilken passande nog hade hällbilder som tema. Karl-Johan och Lars-Inge är också säkra i sin bedömning av fornlämningen. Senare under hösten samma år i samband med annat dokumentationsarbete i Ramsele besökte jag tillsammans med min son Jon platsen igen och då kunde vi för första gången se ett motiv på målningen, en älg. Vi noterade även en antropomorf ansiktsliknande figur i berget där det vinklar av till höger om hällmålningen. Hällmålningen på Vågdalsberget anmälde jag in till Länsstyrelsen i Västernorrlands län den 26 augusti 2003.

Under senhösten 2003 har ytterligare två hällmålningar upptäckts i västra Ångermanland där vi under åren 1996-2003 upptäckt nio hällmålningar (Viklund 1996, 1997a, b, 1999, 2002, 2003a, b). De senaste två upptäckterna finns i Ramsele socken i Västernorrlands län (PM 2003: 3) respektive angränsande Fjällsjö socken i Jämtlands län (PM 2003: 4). De båda bergen var sedan tidigare utvalda för inventering efter hällmålningar.

Fotot på framsidan visar en översikt av den iögonfallande platsen för hällmålningen på Vågdalsberget. Inom det rödmarkerade området är den bemålade ytan. Till höger i utkanten av bilden där berget vinklar av finner vi den antropomorfa figuren i berget.

Kartor

Blå kartan 204 Strömsund, ekonomiska kartan 20G 0-1 e-f

Koordinater

X 1521463, Y 705 4284

Beskrivning av platsen och hållmålningen

Hållmålningen är belägen på ett från vägen synligt utskott av Vågdalsberget. Strax intill målningen är en allmänning med en mindre grustäkt. Till tåkten går en liten vägstump in från stora vägen Ramsele-Strömsund. Jag utesluter inte att en utökad inventering av branterna på berget, vilka delvis är synliga från vägen, skulle ge ett tillfredställande resultat.

Hållmålningen är fragmentarisk och finns inom en yta omkring 1,8 x 1,1 m. Den röda och den rödrosa färgen märks till synes diagonalt inom den angivna ytan från övre vänstra delen ned till höger i den nedre delen. Ovanför en närmast vågrät spricka i övre delen av den bemålade ytan syns även färgfragment. Hösten 2003 under för hållmålningens analys mycket gynnsamma väderomständigheter (molnigt och fuktigt väder) syntes en fragmentarisk älg ca 40 cm under den vågräta sprickan. Älgen är 27 cm lång och med en kropp 10 cm hög. Benen är 8-9 cm långa. Älgen är vänd mot den närmast vertikala sprickan i berget till vänster om hållmålningen vilken vetter mot SV och är belägen under ett svagt överhäng av berget. Bergväggen är 12 m lång och omkring 8 meter hög. Direkt under hållmålningen ligger ett plant block vilket fungerar alldeles utmärkt som "pall". En funktion vilken jag utgår från var aktuell även när berghällen bemålades.

En inte så liten del av hållmålningen är täckt av svart lav. För att så objektivt som möjligt kunna tyda hela målningen kan det därför vara lämpligt att på något finurligt och skonsamt sätt försöka avlägsna laven. En metod för detta är enligt Karl-Johan Olovsson under utveckling i Jämtlands län.

INLEDNING (PM 2)

I följande text presenteras en hållmålning vilken upptäcktes på Lillklippen i Ramsele den 3 september 2003. Platsen var tidigare utvald efter systematiskt funderande runt hållmålningar och hållmålningars omgivning med utgångspunkt från majoriteten av de under åren 1996-2003 nu nio upptäckta hållmålningarna i Fjällsjö och Ramsele socknar. Sedan tidigare har det materialet kompletterats med hållmålningen på Storberget i Åsele (Andersson 2002, Viklund 1999). Förutom hållmålningen "Mystiska korset" på Jansjöskogen i Fjällsjö (Viklund 1997a, b), vilken dokumenterades efter tips, har de övriga upptäckts på platser i områden vilka befunnits lämpliga att inventera med tanke på hållmålningar. Arbetsmodellen/hypotesen är tidigare publicerad (Viklund 1999, 2002).

Den första hållmålningen i Fjällsjö upptäcktes 1980 av Bo-Göran Hedberg m. fl. intill Brattforsen (Sundström 1982). Hållmålningen på Lillklippen i Ramsele anmäldes in till Länsstyrelsen i Västernorrlands län den 23 oktober 2003. Den senast upptäckta hållmålningen i Fjällsjö, vilken upptäcktes den 29 oktober 2003, presenteras i PM 2003:4.

Kartor

Blå kartan 205 Junsele, ekonomiska kartan 20G 2-3 e-f

Fastighet

Stenviksstrand 1: 10

Koordinater

X 1529879, Y 7062787

Beskrivning av platsen och dess omland

Hällmålningen är belägen på Lillklippen i byn Stenviksstrand, en by nära bifurkationen Vängelälven vilken förenar sig med Fjällsjöälven strax norr om byn. Den aktuella Lillklippen är knappt märkbar från vägen genom byn men när man väl är framme vid den sticker den mycket markant upp ur marken.

Från Lillklippens topp har vi en majestätiskt utsikt över omlandet vilket är sällsynt rikt på fornlämningar. När vi från toppen vänder oss mot norr ser vi en del av det väldiga boplatskomplexet Sörånäset vid sammanflödet av de båda älvarna (Viklund 1997, 1998). Vid sammanflödet av älvarna upptäcktes och undersöktes även en vikingatida gravhög av Harald Hvarfner vid mitten av 1950- talet. Samma typ av hög, men delvis uteroderad i Fjällsjöälven, finns omkring en km nedströms älven. En km uppströms Vängelälven finner vi ännu en hög. Uppgifter tyder på att fler gravar har funnits på Sörånäset. Men det är speciellt fångstlandets ”klassiska” fornlämningar i form av mängder med små och medelstora till några kollosalt stora boplatser samt ett stort antal fångstgropar vilka markerar att området varit mycket frekventerat från sannolikt mesolitisk tid. Sist, men givetvis inte minst, har vi också hällmålningen på Boforsklacken inom Fjällsjö socken vilken upptäcktes 1996 (Viklund 1997) vilkens läge påminner om Lillklippens. Båda dessa hällmålningar är nämligen applicerade på små berg vilka tycks separerade från de huvudsakliga bergspartierna. Boforsklacken är belägen omkring 5 km nordväst om Lillklippen. Som extra intressant boplatsumiljö för hällmålningen på Lillklippen har vi den extra notabla stenålderslokalen intill våtmarken Bastuloken (Viklund 2002, 2004) vilken vi finner bara några hundra meter väster om platsen för hällmålningen. Någon sådan närhet är sedan tidigare inte känd mellan hällmålning och neolitiska husgrunder. I två artiklar 1997 och 1999 menar jag att varje omland till neolitiska husgrunder, åtminstone i vårt område i västra Ångermanland, lämpligen ska inventeras med hällmålning för ögonen. Jag finner det resonemanget alltmer övertygande efter de senaste upptäckterna (se även nedan om hällmålningen på Brinnåsklippen).

Hällmålningen består av två älgar och färgfragment. Höjden över havet är 225 meter. Avståndet till Fjällsjöälven i öster är omkring 300 meter. Målningen är applicerad under ett svagt överhäng av berget och vetter mot VNV. De två älgarna är konturtecknade. Den till höger är 35 cm lång, kroppens höjd är 10 cm. Benen är 10 cm långa. Älgen till vänster är 20 cm från det högra djuret och på samma nivå över marken, omkring 140 cm. Älgen är 23 cm lång, kroppshöjden är 8 cm och benen 8 cm långa. Genom de båda djuren går ”livslinjer”. 30 cm framför vänster älg är ett bågformat färgfragment 9 cm långt. Färgen är i en för ögat rödbrun nyans. Sedd genom en display på digitalkamera framträder hällmålningen mer åt det röda hållet, detsamma betraktad genom digital videokamera.

Vi kan nog fråga oss hur rödockra påverkas i förhållande till väderstreck och därmed varierande ljus- och fuktförhållanden. En fråga jag även ställer mig är hur mer eller mindre eller helt överväxta hällmålningar påverkas av alg, lav och mossa. Kan dessa t. ex. innehålla olika mineraler vilka påverkar ursprungsfärgen? Jag vill mena att detta lämpligen bör diskuteras med expertis i ämnet. Djurens riktning är mot ett ”rum” som består av ett mäktigt block vilket vilar mot berget (bild 1). Man tar sig utan problem genom detta utrymme.

Platsen kallas i muntlig tradition för Bakugnen (Raä 38). Namnet finns utsatt på ekonomiska kartan. Av Ture Eliasson i Stenviksstrand fick jag höra att hans pappa berättat att de första som bosatte sig i byn använde Bakugnen som sovställe i samband med att man byggde eget. Ture, vilken har ett stort intresse för olika kulturmiljöer, berättade även att det finns fångstgropar norr om Lillklippen på den ås vilken går i riktning mot sammanflödet av älvarna. Fångstgroparna är inte kända sedan tidigare. De markeras in under 2004.

Bild 1. Rakt fram ser vi Bakugnen (Raä 38) och det takade rummet. Lägga märke till den av alg, lav och mossa beväxta hållen till höger i bilden. Det parti vilket skonsamt befriades från detta syns som ett närmast vågrätt fält. Hällmålningen kan anas till höger om trädstammen. Foto: Bernt Ove Viklund.

Jag utesluter inte att det kan komma att visa sig fler motiv och/eller färgfragment i närheten av det vi nu ser av hällmålningen. Platsen kommer därför att återbesökas för kompletterande studie under försäsongen 2004 när ljusförhållandena är acceptabla. När upptäckten skedde den 3 september 2003 märktes ingenting överhuvudtaget av fornlämningen. Den är nämligen orienterad mot ett ”fuktigt” väderstreck vilket innebär att en påtaglig beväxthet med någon typ av lav och även mossa sker. När jag väl efter en kort stunds funderande bestämde mig för att inom en mindre yta avlägsna detta så skedde det med mycket försiktig hand. Med en mjuk mindre borste och pannlupp var det inga som helst problem att exponera hällmålningen från den löst sittande laven och mossan.

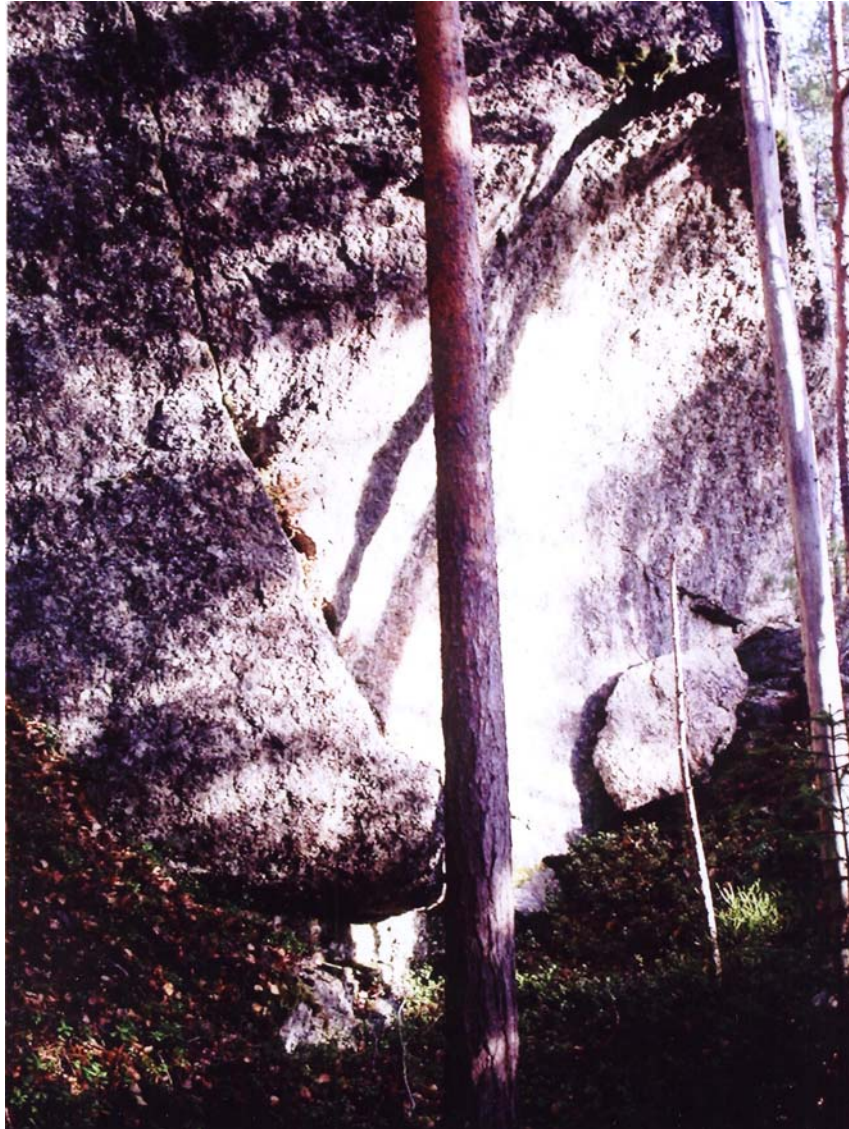

Bild 1. Platsen för hällmålningen på Brinnåsklippen belyst av lågt stående höstsol.
Foto: Bernt Ove Viklund

Inledning (PM 3)

I följande text presenteras preliminärt en hällmålning vilken upptäcktes den 29 oktober när jag tillsammans med två kamrater, Ola Lind och Torkel Lundberg, var ute i hällmålninginventering på Brinnåsklippen i Fjällsjö socken. I samband med min första arkeologiska inventering efter hällmålningar inom Fjällsjö socken år 1996 upptäcktes f. ö. den tämligen näraliggande hällmålningen på Boforsklacken (Viklund 1997a, 2002., Forsberg 2000, Lindgren 1999, Ramqvist 2002a, b, Kivikäs 2003). Den platsen valde jag ut i samband med en förbiresa efter en dokumentation tidigare samma sommar av boplatsoområdet Sörånäset i Ramsele socken. Från bilfönstret reagerade jag den gången direkt på den iögonfallande klacken men hade då inte tid och möjlighet att söka av bergklacken. Tidigare under sommaren 1996 hade arkeologikursen Forntid i Ramsele upptäckt den första hällmålningen på Högberget i Ramsele (Högberget 1). Denna första upptäckt av hällmålning i Ramsele kom dagen efter

det studiebesök som förlades med alla kursdeltagare till hällmålningen intill Brattforsen i Fjällsjö socken. En kort presentation av Forntid i Ramsele finns med i Studier i Regional Arkeologi 2 (Viklund 2002).

Tillfället att inventera Boforsklacken kom senare samma sommar när jag förlade en arkeologisk exkursion till platsen genom mitt arbete med folk- och musikfestivalen Urkult vid Nämforsen. Då var perfekta väderförhållanden har jag lärt mig sedan dess. Vädret var grått, dimmigt, duggigt. Den stora hällmålningen framträdde då ovanligt tydligt. Endast vid ett senare tillfälle har jag sett alla bilderna så distinkt ”kliva fram ur berget”. Inventering av Brinnåsklippen har varit aktuellt under en längre tid.

Bild 1 visar platån och överhänget där vi har hällmålningen på Brinnåsklippen. Lagg märke till det mjukt formade överhänget. Under den smala platån störtar berget närmast vertikalt omkring 12 meter. Platsen är inte speciellt lättillgänglig. För att bekvämt kunna se hällmålningen bör man ej vara fler än ett par tre personer åt gången på platsen.

Kartor

Blå kartan 205 Junsele, ekonomiska kartan 20G 2-3 e-f Bofors.

Koordinater

Inga uppgifter. Trots nya batterier fungerade ej min GPS.

Fastighet

Det går i nuläget inte att med säkerhet avgöra vilken fastighet hällmålningen är belägen på. Alternativen är två: Bofors 1:4 eller angränsande fastigheten 1:37, vilken eventuellt hör till Silsjönäs. Med GPS:en ur funktion och ingen ekonomisk karta tillhanda vid inventeringen var ingen som helst möjlighet att notera läget. Men det blir å andra sidan inga som helst problem att komma rätt under försäsongen 2004 när komplett dokumentation av hällmålningen genomförs. Då kommer även berget som helhet att inventeras. För egen del har jag mycket svårt att tänka mig att endast Högberget i angränsande Ramsele socken skulle vara det enda berget i det geografiska rummet Fjällsjö-Ramsele som har fler hällmålningar än en. På Högberget känner vi i dagsläget till fyra hällmålningar, varav en solitär i vårt land: blockgrottmålningen Högberget 4 (Viklund 2002).

Beskrivning av platsen med omland och hällmålningen

Brinnåsklippen är ett ståtligt berg. Höjden är omkring 335 meter. Från långt håll uppvisar det ett antal mäktiga branter. Nära berget är dessa mycket påtagliga. Från öppna lägen av Brinnåsklippen ser vi den bemålade Boforsklacken i sydvästlig riktning. Den bemålade Lillklippen i Stenviksstrand ser vi i sydöstlig riktning (Viklund 2003e). Det faktum att dessa hällmålningar, och alla de andra kända i Mellannorrland, finns i inlandsmiljöer på höjder över 200 m. ö. h. har börjat undersökas av Bo-Göran Hedberg (2002). I en tankeväckande artikel menar Hedberg att isavsmältningen i Mellannorrland ställer nya frågor om hällmålningarnas ålder. På tal om det har tre hällmålningar också upptäckts i Finland 2003. Den ena av dem dateras enligt uppgift till tiden omkring 5000 före Kristus. Om uppgiften stämmer är den därmed den äldsta kända i Finland (muntlig uppgift november 2003 av Reima Rajala och Pekka Kivikäs i Jyväskylä).

Översiktskarta. Hällmålningarna nämnda i rapporten. De på Brinnåsklippen och Boforsklacken är ej utsatta med koordinatuppgifter.
Karta: Lennart Forsberg, KMV AB

Omkring 1 km söder om Brinnåsklippen flyter bifurkationen Vängelälven vilken ännu brusar på även om den inte kan jämföras med innan regleringen. Älven rönt redan under 1950- talet uppmärksamhet genom sina många stenåldersboplatser. På Grytön i Vängelsjön, uppströms älven sett från Brinnåsklippen och Boforsklacken, upptäcktes även en stor skärvtensvall (Hvarfner & Janson 1960). Sedan dess har en betydande mängd fornlämningar upptäckts på norra sidan om älven från Boforsklacken och ned till Sörånäset inom Ramsele. Vi noterade även fångstgropar från Boforsklacken och norrut mot Brinnåsklippen. Fornlämningsområdet är skyltat av Bo-Göran Hedberg på medel från Länsstyrelsen i Jämtland. Extra notabla är de stenåldersboplatser vilka upptäcktes helt nära hällmålningen. Dessa boplatser inspirerade och fick efter en tid en antal ”grannar” på skogen intill vägen som löper ned till Sörånäset och vidare uppströms Fjällsjöälven. Professor emeritus Evert Baudou (en av många hundra besökare i området genom åren) sade vid sitt besök att dessa boplatser på skogen var ett ”nytt” kulturlandskap vilket vi tidigare knappt hade någon kännedom om i Norrlands inland. Efterhand har ytterligare ett 20-tal sådana förekomster av skörbränd sten samt boplatser upptäckts på skogen i området Sörånäset (Viklund 2000). Från en sannolikt neolitisk husgrund (upptäckt 1997) nära Vängelälven är det omkring 1600 meter fågelvägen till hällmålningarna på Brinnåsklippen och Boforsklacken. Avståndet mellan hällmålningen vid Brattforsen uppströms Vängelälven är till de båda målningarna fågelvägen omkring 12-13 km.

Hällmålningen på Brinnåsklippen är applicerad inom en yta omkring 90 x 90 cm. I den högra delen av ytan syns en fragmentarisk älg (Bild 2). Ovanför älgen är ett zigzag-motiv. Till vänster inom ytan, i direkt kontakt med älgens bakdel, är något som jag preliminärt tolkar som en människofigur. Målningens färg är röd och rödrosa. Hällmålningen vätter mot SV. Den är skyddad under ett fint rundat överhäng. Platån under målningen är omkring 2, 5 meter bred och 6 meter lång. Den sluttar svagt uppåt i SO-lig riktning. Uppskattningsvis är det omkring 12 meter ner till marken från platån.

Hällmålningen på Brinnåsklippen är ingen slumpmässig upptäckt. Den har visat på en plats, på ett berg, vilket finns i en sådan fornlämningskontext att hällmålningen inte förvånar mig.

Litteratur

- Andersson, Berit.* 2002. Hällmålningen på Storberget och dess omgivande fornlämningar, i; Regional Arkeologi 2-Hällbilder & hällbildernas omgivning (red. Klang, Lindgren, Ramqvist). Mitthögskolan Örnköldsvik. Örnköldsvik.
- Aronsson, Kjell-Åke & Ljungdahl, Ewa.* 2000. Nyupptäckta hällmålningar i Jämtland och Härjedalen. Bevarande, dokumentation och tillgänglighet, i; Fornvännen 2000 / 2
- Forsberg, Lars.* 2000. The Social Context of the Rock Art in Middle Scandinavia During the Neolithic, i; MYANN DASH- ROCK ART IN THE ANCIENT ARCTIC (ed. Antero Kare). Jyväskylä.
- Hedberg, Bo-Göran.* 2002. Isavsmältningen ställer nya frågor om hällmålningarna, i; Populär Arkeologi Nr 2.
- Hvarfner, Harald & Janson, Sverker.* 1960. Från norrlandsälvar och fjällsjöar. Riksantikvarieämbetets kulturhistoriska undersökningar i samband med kraftverksbyggen och sjöregleringar. Stockholm.
- Kivikäs, Pekka.* 2003. Ruotsin Pyyntikulttuurin Kalliokuvat Suomalaisiin Silmin. Jyväskylä.

- Lindgren, Britta.* 2001. Hällbilder. 2001. Kosmogoni & Verklighet, i; Tidsspår. Forntidsvärld och Gränslöst kulturarv (red. Bergvall och George). Ångermanlands och Medelpads Hembygdsförbund. Härnösand
- 2002. Hällmålningar- ett uttryck för materiella och immateriella dimensioner, i; Studier i Regional Arkeologi 2- Hällbilder och hällbildernas rum (red. Lindgren, Klang, Ramqvist). Mitthögskolan Örnsköldsvik. Örnsköldsvik.
 - Sognnes, Kalle.* 2002. Land of elks- sea of whales. Landscapes of the Stone Age rock-art in central Scandinavia, i; European Landscapes of Rock-Art (ed. Nash & Chippindale). London.
 - Sundström, Jan.* 1982. Nyfunnen hällmålning, i; Jämten. Östersund.
 - Viklund, Bernt Ove.* 1996. Hällmålningar har hittats i sommar, i; Forntidsföreningen Angurs tidskrift Grote Angur, augustinumret. Örnsköldsvik.
 - 1996. I älgens eget rike, i; Forntidsföreningen Angurs tidskrift, Grote Angur, oktobernumret. Örnsköldsvik.
 - 1997a. Nyupptäckta hällmålningar i Anundsjö, Fjällsjö och Ramsele i Ångermanland, i; Johan Nordlandersällskapet tidskrift Oknytt Nr 3-4. Umeå.
 - 1997b. Rapport över fornminnesinventering i Bodums och Fjällsjö socknar, Ångermanland, Jämtlands län. Länsstyrelsen Jämtlands län.
 - 1998. Rapport över arkeologisk dokumentation av delar av området Sörånäset i Ramsele socken, Ångermanland, Västernorrlands län. Uppdrag av Länsstyrelsen i Västernorrlands län.
 - 1999. Älgar målade i älgens eget rike, i; Tidsspår 1997-99. Hembygdsbok för Ångermanland och Medelpad (red. Bergvall). Härnösand.
 - 2000. Rapport över skadeinventering i området Sörånäset, Ramsele socken, Ångermanland, Västernorrlands län. Läns museet Västernorrland, Kulturmiljövårdsavdelningen. Härnösand.
 - 2002. Några av hällmålningarna i västra Ångermanland, i; Studier i Regional Arkeologi 2 - Hällbilder och hällbildernas rum (red. Lindgren, Klang, Ramqvist). Mitthögskolan Örnsköldsvik. Örnsköldsvik.
 - 2003a. Hällmålningar i västra Ångermanland. C-uppsats vid Mitthögskolan i Härnösand.
 - 2003b. Rock Art in Northern Europe- RANE. PM 2003: 1 över inventering i Ramsele socken, Ångermanland, Västernorrlands län. Kulturmiljövårdarna AB.
 - 2003c. Hällmålningar i Ångermanland, i; Läns museet Västernorrlands tidskrift Skikt Nr 9 oktober. Härnösand.
 - 2003d. Rock Art in Northern Europe- RANE. Tillägg till PM 2003:1 över inventering i Ramsele socken, Ångermanland, Västernorrlands län. PM 2003: 2. Kulturmiljövårdarna AB.
 - 2003e. Hällmålning- Lillklippen i Stenviksstrand, Ramsele socken, Ångermanland, Västernorrlands län. PM 2003: 3. Kulturmiljövårdarna AB.
 - 2004. Bastuloken. Ett boplatsoområde vid våtmark i Stenviksstrand, Ramsele socken, Ångermanland, Västernorrlands län. Forntid i Ramsele och Kulturmiljövårdarna AB i Härnösand. Rapport 2004: 1
 - Ramqvist, Per H.* 2002a. Rock-art and settlement. Issues of spatial order in the prehistoric rock-art of Fenno-Scandinavia, i; European Landscapes of Rock-Art (ed. Nash & Chippindale). London.
 - 2002b. Aspekter på hällbildernas stil och rumsliga fördelning, i; Studier i Regional Arkeologi 2- Hällbilder och hällbildernas rum (red. Lindgren, Klang, Ramqvist). Mitthögskolan Örnsköldsvik. Örnsköldsvik.
 - 2002. Digitala och andra älgar, i; Studier i Regional Arkeologi 2- Hällbilder och hällbildernas rum (red. Lindgren, Klang, Ramqvist). Mitthögskolan Örnsköldsvik. Örnsköldsvik.